

Rahvaveterinaaria komi pärimuses¹

Ljudmilla Lobanova

Teesid: Veterinaariaalaseid rahvauskumusi hakati Komimaal põhjalikumalt uurima alles viimasel aastakümnel. Komide rahvaveterinaarias ei tunta haiguste täpset eristamist koos haiguse nime, sümptomite, põhjuste ja ravimeetodite väljatoomisega. Haiguse nimetus, põhjus ja ravimismeetod on omavahel seotud ja sõltuvad konkreetsest juhtumist. Ravimisviis sõltub sellest, milles nähakse haiguse põhjust. Neid seoseid ja uskumusi tuntakse rahva seas veel tänapäevalgi, ning arvestatakse samaväärselt kui teadusliku veterinaaria soovitusi ja ettekirjutusi.

Artikkel tugineb Venemaa Teaduste Akadeemia Uurali osakonna Komi Teaduskeskuse Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituudi rahvaluuleosakonna töötajate välitööde materjalidele, mis on hoiul instituudi rahvaluulekogus.

Märksõnad: karjakasvatus, komid, pärimus, rahvaveterinaaria, tõrjemaagia, viljakusmaagia

Rahvaveterinaaria valdkonda kuuluvad ettekujutused koduloomade haigustest, nende ravimise viisidest, aga ka ennetava või profülaktilise tagamõttega maagilis-rituaalsed toimingud, mis olid seostatud kalendaarsete tähtpäevadega või kinnistatud loomakasvatuskombestikus, näiteks looma ostmisel-müümisel, karja väljalaskmisel või eriolukordades (paaritamine, poegimine jne). Peamiselt kasutasid komid rahvaveterinaariaalaseid teadmisi koerte² ja suurte põllumajandusloomade (lehmad ja hobused) ravimisel. Lambaid peeti traditsioonilistes majapidamistes peamiselt villa saamiseks ja kuivõrd rahva ettekujutuses “lammas päriselt karja ei kuulu”, ei rakendata rituaalseid maagilisi võtteid üksiklooma ravimiseks ja hooldamiseks, vaid lambakarja säilitamiseks ja suurendamiseks, et villaandjad majapidamiseks püsiksid ja sigiksid. Kui ei ole karja massilist lõppemist, peetakse üksikute loomade suremist loomulikuks, mis mõnevõrra utreeritult väljendub ka vanasõnades ja kõnekäändudes: *Скѡт кѡ абу, оз ло и ускѡттыѡ* [Kui pole karja, pole karta ka selle lõppemist], *Скѡтыд ѡд потш выв кучик, абу морт юр* [Pudulohus on nahk õrrel, mitte inimese pea] (Plessovski 1983: 91).

Veterinaariaalaseid uskumusi hakati Komimaal uurima alles viimasel aastakümnel. Näiteks võib tuua Anatoli Žuravljovi ja Mihhail Aleksejevski tööd (Žuravljov 1978, 1994, 1995a, 1995b; Aleksejevski 2007), kuid üldiselt ei ole rahvaveterinaariaalaste arhiivimaterjalide ja etnograafilise kirjanduse uurimine ei ole olnud eriti tulemuslik. See on selgitatav uurijate huvipuudusega teema vastu 19. sajandil ja 20. sajandi keskel,³ mis raskendab märgatavalt nii probleemi uurimist kui ka loomapidamise ja karja eest hoolitsemisega seotud traditsioonide variatiivsuse jälgimist.

Käesolev artikkel tugineb Venemaa Teaduste Akadeemia Uurali osakonna Komi Teaduskeskuse Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituudi rahvaluuleosakonna töötajate välitööde materjalidele, mis on hoiul instituudi rahvaluulekogus, sealhulgas ka autori enda märkmed alates 1990. aastatest. Välitöödel koguti materjali peamiselt küsitlusega, kui informant kogujate palvel rääkis oma teadmistest või vastas küsimustele. Detailidesse laskuvas suhtluses osutuvad olulisteks mitte üksnes traditsioonikandja teadmised, vaid ka koguja enda asjatundlikkus. Siinkohal sobib ehk meenutada isiklikku kogemust 2004. aasta kogumisekspeditsioonilt Luzdori⁴ rajooni Loima külas. Vestluse V. P. Šehhoinaga provotseerisin väljamõeldud kurtmisega äpardunud lehmaostu üle, öeldes, et lehm ei anna piima ega taha lüpsmise ajal paigal seista. Vastuseks kuulsin jutte riukalikest müükidest, soovitusi, kuidas kaetusest vabaneda ja milliseid rituaalseid võtteid kasutada ostu-müügitehingu ajal.

Rahvaveterinaariat puudutava materjali põhiosa koosneb informantide isiklike kogemusi peegeldavatest juttudest ja pajatustest, näiteks sellest, kuidas raviti lehma paistes udarat, aga ka muistenditest ja uskumustest, mis kajastavad rahva uskumusi seoses kariloomade haigustega või räägivad inimestest, kes suudavad loomi ära needa ja/või needust maha võtta, ravimeetoditest ja loomade tervise hoidmist tagavatest riitustest.

Kariloomade haigused: nimetused, põhjused ja ravimeetodid

Rahvaveterinaarias ei tunta haiguste täpset eristamist koos haiguse nime, sümptomite, põhjuste ja ravimeetodite väljatoomisega. Diagnoosimisel tekivad probleemid kajastuvad püsiväljendeis *МЫЙОН СЯ МӨСКЫД ВЕД ВИСЬӨ, ОЗ ВИСЬТАВ* (lehm ju ei ütle, mis tal viga on), *КЫВТОМ ПЕМОСЫД ОЗ ВИСЬТАВ, КЫТИ СЫЛӨН ВИСЬӨ* (sõnatu loom ei ütle, mis tal valutab). Nimetus, põhjus ja ravimeetod on omavahel seotud ja sõltuvad konkreetsest juhtumist, nimelt sellest, kuidas informant haigust määratleb. Ravimisviis sõltub veel sellest, milles nähakse haiguse põhjust. Kariloomade haiguste kohta kasutatavad väljendid olen jaganud järgmisteks rühmadeks:

- kõikvõimalikud sõnaühendid verbiga *висьны*: *мӧс висьмӧдчыліс* 'lehm haigestus', *вӧлӧй висьмис* 'mu hobune jäi haigeks';
- haiguse tundemärkidele osutavad kirjeldavad nimetused: *омӧльчис*, *льӧдзыс* *косымис* (sõnasõnalt 'kuivas luudeni kokku') 'jäi kõhnaks', *вӧраыс* *пыктис* 'удар läks paiste', *рӧмидзыс* *воши* 'mäletsemine kadus (lehm)', *вӧлӧй эз кут вермыны уджавны* 'mu hobune kaotas töövõime', *бӧждорыс* *лякӧ ссьӧма* 'saba juurest määrib';
- haiguse põhjust kajastavad väljendid, mis võivad olla ratsionaalsed, aga ka irratsionaalsed: *доймис* 'sai viga', *тшыкӧ дӧмаӧсь* 'kaetati ära'.

Seda rida saab jätkata. Toodud väljendid kajastavad põhimõtteliselt sümptomeid või erinevate haiguste tagajärgi. Mõned neist on siiski konkreetsemad: *куканьыслӧн бӧждорыс* *лякӧ ссьӧма* 'vasika saba juurest määrib' viitab seedehäiretele, mida ravitakse taimeloostistega, näiteks soolikarohu, kähara oblika, lepakäbidega (VTM).

Märksa rohkem on kodulooma haigestumisest teatamiseks sümptomitele viitavaid ning ratsionaalse ja irratsionaalse põhjendusega seletatavaid haigustunnuseid kirjeldavaid väljendeid, mis omandavad konkreetse tähenduse alles kontekstis. Nii võib looma kaalukaotus (*омӧльчыны*) olla mõistuspärase seletusega haigustunnus. Ühes intervjuus jutustas informant kohalikku nõida meenutades juhtumist, kuidas tema ema, märgates, et lehm kogu aeg kõhnemaks jääb (*мӧскыд омӧльчӧ и омӧльчӧ*), kutsunud selle nõia kohale, ja too, vaevalt lehma silmanud, olevat öelnud, et looma südamesse on sattunud nõel.

Fotod 1 ja 2. Havi lõualuud hoitakse ohutisena laudaukse kohal.

Kui loom tapeti, leitigi tema südamest nõel (Luzdori raj, Nošuli kn, Sidör-Tšoi k < Kos'völöki k – Aleksei Vahnin, s 1929 (20. 06. 2006)).

Teisel korral näitas sama tundemärk (омольччө) mütoloogilise olendi paha-tahtlikku suhtumist loomasse:

Мам конюкавлөма. [---] Шуө сёдаьныс лю кая, пыр сёдала вөөястө, и өтик вөө омольччө и омольччө, и мый тайё вёлыс омольччө. И мам сйя коркө видзан сылы мыйкекерас сарайсяньыс видзөдлас, сёдалас да. Сйя лю арно суседкоыс сйя вёлсө тожө оз любит, и сйя вёл водзсьыс турунсө мод вёлясыслы видзан уберитө и сйя вёлыслөн туруныс водзас абу. [---] и сйён лю аж ноть вёлыс омольччө. Оз лю любит вёлсө и сйён уберитөма турунсө вёлыслысь.

[Ema töötab tallimehena. Rääkis, et läheb hobuseid söötma, kõiki hobuseid söödab, aga üks jääb järjest kõhnemaks. [Hakkas mõtlema], miks hobune kidub. Kord hobust toites läks ema sara alla ja vaatas. Selgus, et haldjale hobune ei meeldi ja ta tirib toidu tema nina eest teistele hobustele, aga see hobune jääb söömata [---] ja sellepärast jääbki kõhnaks. Haldjale hobune ei meeldi ja sellepärast tassib toidu tema eest ära] (Luzdori raj, Nošuli kn, Grezdi k – Lidija Možegova, s 1932 (24. 06. 2006)).

Kõige levinum lehmade haigus on praeguste ülestähenduste põhjal *вөра пыктөм* 'udarapaistetus':

Вот сэсья мян сйззи мян мыйкөыс вөраыс висис, пыктөм, пыктөма, пыкөса вөлі [---] Дак вермө пыктыны вөраыд мыйысь, кытчикө мыйкө вөрьястыд ветлөны, тойышсө – рана лоө. Ранаыд сэсья вермө лоны заразитчө, вот и пыктө. А сэсья ешшө пыктө мыйысь. Если кө уже мыйкөыс мөскыс недавнө мыйкекерис, но кукавясис, сэсья сйё дыр кө он лысьты, сылөн ставыс пыктө жө вөраыд, надувайччө. Сйё колө лысьтыны своєвременнө [---]. А мукед раз сэсья и вөвлө сйззи, мый сйя чорзё, чорзяс сэтчи дай, сйё колө массаж бара вөчны, [---] мыйке порсь салөтө да госсө сылдны и сйён малтны люсьнас, малтны [---] ихтиоловөй мазь вот сйён

[Vaat meie [lehma] udar oli haige, paistetaset, paistes [udar] oli [---]. Millest udar võib paiste minna, metsas [võib] viga saada [karjatamisel], haava saada, pärast võib haava nakkus sattuda ja siis [udar] paiste lähebki. Veel võib paistetada siis, kui lehm on hiljuti poeginud, ja ei ole õigel ajal lüpstud, lähebki paiste. Õigel ajal tuleb lüpsta [---]. Mõnikord juhtub, et läheb kõvaks, tekib tükk [ударас], siis on tarvis masseerida [---], soojendada searasva ja sooja [rasvaga] määrada, veel võib määrada ihtüoolsal-

viga.] (Luzdori raj, Nošuli kn, Nošuli as – Nina Smoleva, s 1926 (20. 06. 2006).)

Selles tekstis on kirjeldatud lehma udarapaistetuse mõistuspäraseid põhjusi: looma õigel ajal lüpsmata jätmist ja külmetust, mis tähendavad eksimist looma eest hoolitsemise korra vastu. See kajastub ka ravivahendite valikus. Haigust ravitakse taimede ja (soetatud või kodus valmistatud) salvidega (erilise ravijõuga salvideks peetakse teadmamehelt saaduid), samuti praktiseeritakse kampriõliga soojendamist. On huvitav märkida, et lehmade udarapõletiku raviks kasutatakse ravimtaime *мӧс вӧра турун, мӧсняк турун* 'lehma udararohi'⁵, mille nimest on välja loetav ka taime kasutamine (Iljina 2008: 136–137).

Teises tekstirühmas nähakse udarapaistetuse põhjust kaetuses:

[Еретьникъясыс] скӧтӧ кӧ тшыкӧдӧны мый лоӧ?

Мӧскыд сӧя или гортад оз во, или вӧрад пыктӧ, и все султӧдӧны йӧлтӧ, вӧрад пыктӧ.

[Kui [teadmamees/teadjanaine] karja ära neab, mis karjaga juhtub?

Lehm ei tule koju või tal paistetak udar üles ja kogu piim kaob ära, udar läheb paiste.] (Luzdori raj, Nošuli kn, Dan'grezdi k < Lihhatsovka k – Zoja Možegova, s 1938 (21.06.2006).)

Сӧя [кӧлдунъясыд] тшыкӧдӧны скӧтӧ?

Тшыкӧдӧны, скӧттӧ тшыкӧдӧны кӧнкӧ и вӧратӧ тшыкӧдӧны кӧнкӧ, йӧлыд мед оз пет и. Мукед разас тай пыктӧ вӧрайд, маститӧн ви шуӧны, мукед разас и йӧз вӧсна сӧя-я пыктӧ, рысьтӧн лысьтӧ, всякӧй ногӧн вӧвлӧ.

Сэсса мый вӧчӧны, вӧраыс кор пыктӧ?

Начкӧны, мый вӧчасны сэсса, дугдасны кӧ эся лысьтыны.

[Kas [nõiad] panevad karjale needuse peale?

Neavad ära, võivad panna kaetuse loomale ja udarale, et piima ei tuleks. Udar paistetak üles, öeldakse, et mastiit, aga mõnikord juhtub see ka inimeste pärast, justkui kohupiima lüpsaks ja mitut moodi võib olla.

Kui udar paiste läheb, mis siis tehakse?

[Lehm] läheb noa alla, mis temaga muud ikka peale hakata, kui enam piima ei anna.] (Luzdori raj, Nošuli kn, Nošuli as < Lihhatšovsköi – Pelageja Možegova, s 1935 (23. 06. 2006).)

Kui udarapaistetuse arvatakse olevat negatiivsete maagiliste toimingute tagajärg, kasutatakse ka raviks maagilisi vahendeid. Olemasolevate materjalide

kohaselt on komi rahvatraditsioonis paistes udara raviks kasutatud söega piiramist ja suitsu:

Вермёны еретникъясыд мёстё тшыкөдны?

Мёстё сiя унаысь, сiя сглазнитны вермёны-ий, тшыкөдндыд вермёны ий, йёлтё султөдөны вермёны ий. Сiя бара этөн берег йылас вёлi Öгрөпена, сiя картинад ёна вөрөжитчис ий тшыкөдчөмсьыд быттö лечитiс. Коркө миян мөскыслөн дундылiс вөраыс тадзи, сэсса мам шуө, татысь энъкаыс шуө, мун ветлы жö, сiйö бабусö корлы, мөскыд[лөн] шуө вөраыс дундöма. От сiйö тоже глазнитöны ли мыйö ли. Ветлим, воис, шомён сэсса черкайтiс, только мыйке лыддö молитваяс, вөрасö шомён став черкайтiс, кресталö быттö этадзи, и ямис, вот сiя кужисны вöчны. Да öнi, мый ми нем ог тöдö.

[Kas teadmamehed/teadjanaised võivad lehmale needuse peale panna?

Lehmale pannakse väga sageli needus peale, võidakse ära kaetada ja piim seisma panna. Kunagi elas vaat seal kaldapealsel Öгрөпена⁶ (Agrafena), tema ennustas kaartidega ja võttis needuse maha. Kord läks meie lehmale udar paiste ja ema, minu ämm, ütles mulle, et ma läheksin kutsuksin selle eidekese ja ütlesin, et meie lehmale on udar paistes. Ei tea, kas kurjast silmast või mis. Käisime, tema tuli, tõmbas söega jooni, luges palveid, udarat kogu aeg söega täis joonistades, justkui teeks riste, ja pärast seda paistetust alanes, vaat, kuidas oskas. Aga nüüd ei tea me enam mitte midagi.] (Luzdori raj, Nošuli kn, Nošuli as < Joldori k – Praskovja Vahnina, s 1927 (25. 06. 2006).)

Fotod 3 ja 4. Suurel neljapäeval toodud kadakas, mida hoitakse kogu aasta ohutisena lauda peatala all.

Foto 5. Lehma kaetuse vastu suitsutamiseks valmis pandud esemed (heinariismed, kadakas ja havi lõualuu).

Nähtavasti põhineb antud rituaali ravitoime esiteks põletikukolde lokaliseerimises (selle piiramises, st sulgemises söega joonistatavasse ringi) ja teiseks palvete lugemisega “välja ajamises”.⁷

Paistes udara ravimismeetodiks (tegelikult needuse mahavõtmise mooduseks) on ka suitsutamine. Kombetalitus viiakse läbi mitmes etapis, sh suitsutamiseks mõeldud vahendite ettevalmistamine. Juttudes kahandatakse see etapp peaaegu olematuks, märgitakse lihtsalt, et võetakse tükk riidet (ЧЫШЪЯН СЫР ‘rätinarmas’, КӨЛУЙСЪЫС СУНИС ‘niidiots rõiva küljest’), arvatava needuse pealepanija küüned, juuksesalk või õlekõrs saapa seest. Kui pole teada, kes võis needuse peale panna, jääb see etapp vahele. Kohale kutsutakse inimene, kellel arvatakse olevat erilised teadmised (ТӨДЫСЬ), kuid arvestades, et traditsiooniline loomapidamine eeldas juba iseenesest teatud oskusi ja teadmisi, võis suitsutamise rituaali läbi viia ka perenaine (sel juhul kutsuti ettevalmistava etapi juurde keegi pereliikmetest). Meie käsutuses olevates lehma suitsutamisest rääkivates suulistest teadetes osalevad rituaalis kutsutud isik ja perenaine, perenaine ja peremees, perenaine ja naabrinaine või perenaine ja minia. Looma suitsutamiseks kasutatavate esemete hulka võivad kuuluda suureks neljapäevaks toodud ja laudas ohutisena hoitud kadakas, havihambad, lauda lävepaku laast, laudanurkadest kogutud ämblikuvõrk, suitsutatava looma ristluult, laubalt või sabast lõigatud karvad, heinariismed. Suitsutamiseks valmis pandud vahendid süüdatakse põlema ja üks riituses osalejaist kõnnib selle suitsuga vastupäeva ümber lehma, kõndi saadab rituaalne dialoog. Kinnistavat etappi, mida informandid alati ei kirjelda, võib nimetada “haigusest va-

banemiseks” või “saatjale tagasisaatmiseks”, sellega kaasneb õnneliku lahenduse kinnitus.

Абу быдэн откодь морт, төдысид эм на, ме вед нинэм эг төдлы. [---] Таттяныс волас, маме миян туйсад сысьялас. Кык мөс вөлэм выльысь лысьтэ да рыгнас локтасны да өти войт оз войтышт йӧльд, кыкнанныслэн вӧра пыктэма [---] Крестеыд менэ велӧдыс, мӧскыдлэн вӧраыс усн да, тшын пе. Пачад, пачтэ лонтылан ыджыдсэ, ӧгыре мыйен усе, эсся кутшемке этшем розя дозьястэ ӧгырсэ пе пуктӧ, эсся пе черань везьястэ гидьяссьыд и гӧбӧчьыд ий, турун коробтэ пе пуктӧй [---] Ассьыс пе кык водз кок костыс, морӧссьыс гӧнсэ тшӧтш шырышт да пуктӧ, эсся креста лы выйим [---] гӧнсэ вундышт да пукты [---] Кыкен пе лӧччей гидад, шондӧ паныдыс пе ӧтикыд, эсся пе мед ювалэ. Эсся сӧдз велӧдӧс, да ми Андрейкӧд тшӧтш лӧччим, да Андрей эсся ювалэ: “Кодэс тшынан?” “Кекуре ки вомидзес, ураки вомидзес”. Мӧскыд эсся сӧтасис и кудзасис менам, эсся пе сӧйес [---] куим маег костэ пе кикимлес кивыв кысӧт, вот, «кытысь пе волӧн бӧр сетче мун да тодын лойси» вот менэ сӧйе Крестеыд велӧдӧс шонъянӧй. (Эсся бурдӧс мӧскыд?) – Бурдӧс, эсся первой петӧс ор сора вир сора [---] сӧйес пе пыр куим маег костас кысӧт: “Кытысь волӧн, бӧр сэтче мун, пиняд бӧжтэ курччи да тодын лойси.”

[Kõik inimesed ei ole sugugi ühesugused, on ka teadjaid. Mina ei teadnud varem mitte midagi. [---] Käis Tattjan (Tatjana), ema kurnas talle piima tohtkarpi. Kaks esmapoegijat oli, aga õhtul, kui tulid, tilkagi piima ei tulnud, mõlemal oli udar paistes. [---] Kui lehmalt piim kadus, siis Kreste (Kristina) mind õpetaski, et tuleb suitsutada. Kütad ahju ära, ja kui on jäänud ainult söed, pane need mingisse auklikku anumasse, sinnasamasse kogu laudast ja ahju tagant heinariismed, [lehmalt] endalt lõika rinna pealt esimeste jalgade vahelt ja pärast ristлуу pealt karvu ja pane [sinnasamasse]. “Lauta,” ütleb, “minge kahekesi, üks [kõnnib ümber lehma] vastupäeva, [aga teine] küsib.” Nii õpetas, ja me läksime kahekesi [peremehe] Andreiga, ja Andrei küsis pärast: “Keda suitsutad?” [Vastan:] “Kaetust peletan.”

Pärast lehm roojas ja kusi, ja ütleb, vala see hooga kolme teiba vahele sõnadega: “Mine sinna, kust tulid, ja sumpas soos.” Vaat nii õpetas mind Kriste (Kristina), olgu taevas talle armuline.

[Ravisite niimoodi lehma terveks?]

Terveks sai, kuid algul lüpsis verd. Ka selle käskis [Kriste (Kristina)] valada välja kolme teiba vahele: “Mine tagasi sinna, kust tulid, võta saba hammaste vahele ja sumpas soos!” (Kulõmdini raj, Anõbi as – Anna Pimenova, s 1914 (1998).)

Toodud näited räägivad kindlat keelt, et rahva ettekujutustes käsitletakse loomade haigestumist normist kõrvalekaldumisena, mis väljendub nendele omaste funktsionaalsete karakteristikute kaotamisena. Sellepärast pööratakse rahva seas võrreldes haiguse enda ravimisega rohkem tähelepanu nende ärahoidmisele, kasutades profülaktilisi maagilisi tõrjevahendeid ja õiget hooldust.

Tavakohane ettekujutus tervest loomast. Mis on tervis?

Õige hooldus

Loomapidamine põhjamaistes karmides kliimaatilistes oludes, kus laudaperiood kestab 7–9 kuud, paneb pererahvale suure füüsilise koormuse alates söödavarumisest ja lõpetades igapäevase talitamisega, mis kajastub rahvasuus järgmistel väljenditega:

Дыр узигад йёв-вийыд оз сод [Pikast magamisest piima ja võid juurde ei tule]; *Мёс кө кутан видзны, карта пос лёсьод* [Kui tahad lehma pidada, tee heinakuhjast laudani redel]; *Гожомнас кө турунтё он пукты, мегырён лоо пуктыны* [Kui suvel heina ei tee, tuleb loogaga varuda, s.t tuleb sõita saaniga, et otsida, kust saab osta] (Plessovski 1983: 73, 16).

Lehma eest hoolitsemine kuulus peamiselt perenaise ülesannete hulka, aga hobune oli peremehe hoolealune:

Бур кө зяйкалён куканьыс шыльыд и өбдыс лёсь [Heal perenaisel on vasikas sile ja toit kuum]; *Бур кө зяинёс вёв сертиыс төдөны* [Head peremeest tuntakse hobuse järgi] (Plessovski 1983: 92, 93).

Loomade talitamine on karjapidamise vältimatu tingimus, hoolitsetust peetakse terve looma põhitunnuseks. Korraliku hoolduse väliseks tundemärgiks on looma siledus (*ШЫЛЬЫД*). Esmajoones peetakse siin silmas karvkatet: *ШЫЛЬЫД гөна* 'sileda karvaga', 'läikiva karvaga'. Kõnekeeles on looma hoolitsetusest rääkides kinnistunud väljend *гөнө чепөльтны оз сюр* [karva ei saa tutistada, tähenduses 'ei jää näpu vahele']. Sile, tihe ja ühtlane karv on looma hea tervise tunnuseks, näidates pere ja majarahva hoolitsust tema suhtes. Laudahaldjate (*гид олысь* 'laudaelanik', *гид ань, шы ань* 'laudanaine', *вёв дед* 'hobuse-taata', *мёс ань* 'lehmanaine') kaitse puudumist näitavad seevastu niisked jutid külgedel (*нюлом гөна* 'lakutud karvaga'), sassis lakk (*дзут бурысь*), vanunud karv (*вогиль*), paljad laigud (*няр*), ekskrementidega segunenud karvatordid (*сусан*). Arvatakse, et lehm määrab ennast väljaheidetega, jääb näljaseks ja

kaotab välimuse sellepärast, et haldjas ei lase tal oma kohale heita, viib nina eest toidu minema jne.

Üldises semantilises väljas on mõistega *шыльыд*, mis tähendab ka sile = toidetud, liidetud ka mõisted *вердаса* 'toidetud' ja *гӱгӱс* 'ümar'. Peamiselt seisneb looma eest hoolitsemine täisväärtuslikus toidus, kuivõrd just õigest toitumisest sõltuvad välimus ja tervis ning piimaand:

Мӱскыдӱн йӱлыс кыв йылас [Piim on lehmal keelel]; *Вӱвлы оз ков нӱӱр, а колӱ эӱр* [Hobusele pole vaja piitsa, vaid kaera]; *Вӱвтӱ кӱ он верд, и мыртӱ он берт* [Kui hobust ei sööda, siis kändu välja ei juuri]; *Асьтӱ удӱд, а кыйсян понтӱ верд* [Ennast jäta ilma, aga [heale] jahikoerale anna süüa] (Plessovski 1983: 91, 93).

Карjakasvatusrituaalid

Kõik loomade talitamisega seotud tegevused, ka kõige lihtsamad ja igapäevasemad võivad omandada maagilise tähenduse. Loomakasvatusega seotud kombeid, keelde ja ettekirjutusi tõlgendatakse taastavate, tõrjuvate ja jõudlust suurendavatena.

Taastavad: ette on kirjutatud, mida peab tegema, et looma terveks ravida, needust maha võtta:

Кор вӱлӱс тшыкедасны, сэки сӱе колӱ нуны кык верст сӱе вӱр керка доре да вӱр керка сӱӱднас мыськыни гӱнсӱ. Мыен сасӱ лӱдзан керкасыд, ки мыш вылад кысьтӱни сасӱ да аслад лолӱн пӱльыштӱни сасӱ да шуни: “Кыдзи тая саис лӱбзяс да ылла воше, мед менам вӱл выльӱсь тӱдзи же лӱбзяс вомидзис!” мыен сӱдзи вӱчан, дзык пыр вӱлӱд гӱн йылтӱсь пӱсен чепесӱяс став вомидзис да вӱлыд бӱр справитчас да лове бӱр важ кодис

[Kui hobusele on needus peale pandud, tuleb viia ta kahe kilomeetri kaugusele jahionni juurde ja pesta teda onni seintelt võetud nõega. Pärast tuleb raputada veidi nõge käeseljale ja puhuda seda, öeldes: “Nii nagu see nõgi lendab ja kaob looduses, las lendab ka needus minu hobuselt.” Niipea, kui oled selle läbi teinud, kaob needus hobuselt ning ta paraneb ja muutub endiseks] (Uotila & Kokkonen 2006: 312).

Tõrjetavad peavad looma kaitsma igasuguse ohu eest: pahatahtlike vaimude, röövlomade, loodusõnnetuste ja inimese eest. Selliseid rituaale viiakse läbi iga päev, need on lülitatud karjalaskepäeva ja ostu-müügitehingute kombestikku, nende läbiviimine võib olla situatiivne (poegimine, paaritamine jne) või ka mingi kindla kalendritähtpäevaga (nt suur neljapäev). Tõrjefunktsiooniga on esemed-ohutised, rituaal-maagilised tegevused ja loitsud.

Lehma lüpsstes teeb perenaine looma laubale risti ja ütleb:

Святы Ласей, Святы Настасья, Святы Модес, Святы Харлампия, видзей да бережитэй менсьым Милка-матушкаэс став лёкссьыс, став притчасьыс, гымысь, ваысь, биысь, завидь синьясысь

[Püha Lassei (Vlassi), Püha Nastasja (Anastassia), Püha Modess (Modest) ja Püha Harlampija (Harlam), hoidke ja kaitske minu Milka-emakest kõige halva eest, õnnetuste eest, hoidke äikese, vee, tule, kadeda silma eest] (Kulömdini raj, Anõbi as – Valentina Lobanova, s 1953 (1998)).

Бабаяс мөс лысьтөм бөрын мөс каджө куймысь кресталёны, кутшөмкө молитва льдьдёмөн, мед оз вомдзасьыс.

[Lehma lüpsmise järel teevad naised lehma ristluule kolm korda risti-märki, lugedes sealjuures palvet, et [lehma] ära ei kaetataks] (KVRM FO 198: 223).

Кодыр мөс куканясьом да сы дорө лэчөны видзыштны, то пырысьыс воманыс курчөны идзас, медым оз уркнитчы куканыс.

[Kui minnakse äsja poeginud lehma juurde, võtavad sisseastujad ölekõrre hammaste vahele, et vasikat mitte ära kaetada] (KVRM FO 200: 531).

Viljakusriitused peavad aitama parandada looma tervist ja sigivust. Sellised riitused viiakse läbi lauda ehitamisel (et kari sigiks) või kindlatel kalendritähtpäevadel, kusjuures ära märgitakse kõik looma eluetapid sünnist surmani:

Мед мөс тырсялас, колө мөс мышку вывсө вачкавны муж[ик] сьод гачнад

[Et lehm eostuks, tuleb ta selga lüüa pesemata meestepükstega] (KVRM FO 198: 234).

Кор ыжөс шырөны, шырөм мысти гөннас куймысь окөдөны, да мышти кузяла зырыштөмөн нуөдөны, мед ыж ваяс бара вурун, локтас гортө и оз вомдзасьыс.

[Pärast lamba pügamist võetakse vill ja tõstetakse see kolm korda talle suu juurde, aga pärast tõmmatakse sellega mööda selga, et lambal ja-guks villa ka järgmiseks pügamiseks, et ta tuleks karjamaalt koju ja et teda ära ei kaetataks] (KVRM FO 198: 223).

Näitetekstid osutavad asjaolule, et üht ja sama rituaalset tegevust võib mõtestada nii viljakus- kui ka tõrjeriituseks. Näiteks kariloomade urbimist palmi-

puudepühal põhjendatakse järgmiselt: et kari oleks terve, et kari ei haigestuks, oleks elujõuline ja sigiks. Seda tingib esiteks asjaolu, et kombetäitjate endi motivatsioon on sageli teisejärguline, kombetalituse esmast tähendust võib aidata välja selgitada ainult kombe tekstilise osa iga koodi funktsiooni väljaselgitamine (objekt, tegevus, sõnaline osa, paik ja aeg). Teiseks on mõisted 'mitmekordistamine' ja 'säilitamine, hoidmine' rahvakultuuris tuntud teineteise täiendajatena, sellepärast kattuvad karjakasvatuskombestiku tekstides sageli viljakus- ja tõrjeaspektid (hoia ja kaitse ning aita paljuneda).

Karjakasvatusrituaalide eri aspektide vastastikune toime on tingitud sotsio-regulatiivsest funktsioonist. Esmajärjekorras reguleerivad talitused suhteid kodus, mille heaolu esmaseks näiteks on karja suurus ja seisund. Eriti torkab see silma ostu- ja müügikombestikus, kus eesmärgiks on looma omandamine ja tema kohanemine uues elukohas. See eeldab aga lülitumist mitte üksnes olmesfääri, vaid ka kodu maagilisse ruumi, mis eeldab soojade suhete sisseseadmist uue looma ning pere ja majapidamise kaitsevaimu vahel. Seega tuleb uut looma soetades arvestada valikul nii looma eelistatavat värvust, välimust kui ka vastavust olemasolevate loomade peamistele tunnustele, samuti eelmist ja uut pererahvast.

Kombetalitused peavad aitama reguleerida looma suhteid ümbritsevaga, mille keskmeks on maja (kodu). Loitsutekstid ja rituaalne tegevus on suunatud sellele, et harjutada looma alati naasma lähtepunkti (kohale, koju), toetada oma ja võõraste loomade suhteid karjas, aga ka õpetada looma tulema toime võõras keskkonnas. Viimasel, nagu ka kõigil muul elus on kahetine olemus. Ühest küljest antakse kari suvel metsa ja karjamaa kaitsevaimude hoolde alla. Teisest küljest kohandatakse karja pärast laudaperioodi pidevalt loodusega. Kesk-Venemaal on esimene karjalaskepäev seotud jüripäevaga, komidel sooritatakse sel päeval loitsude saatel karja sümboolne väljaajamine alakorruse majandusruumidesse või õue. Esimene täisväärtuslik karjalaskmine tuleb alles siis, kui seda lubab ilmastik, – umbes juuni alguses.

Peale selle peetakse karja tervise hoidmise seisukohalt vajalikuks toetada ja hoida loomade psüühikat. Üldlevinud on nende poole pöördumine hellitus-sõnadega, näiteks lehma puhul *матушка* 'emake', *вердысь-удісей* 'toitja'. Juba loomade tavakohased nimed on moodustatud nimisõnale hellitusliite või austava pöördumise lisamisega: *Сюрук* < *сюр* 'sarv' + hellitusliide *-ук*; *Сьцдук* < *сьцд* 'must' + *-ук*; *Лунашка* < *лун* 'päev' + *-ашка* (nt *милашка* 'kukurapi'), *Вилянь* < *вьль* 'uus' + *ань* 'naine'. Rangelt on keelatud loomi (eriti omasid) söömata või lüüa. Arvatakse, et kas või korra elus kassi, koera, lehma või hobust löönud inimese hinge ei lase need loomad pärast surma teise ilma.

Foto 6. Musta lehma kutsuti tavaliselt Sõduk
(Съдук < съд 'must' + hellitusliide -ук).

Tarkused

Karjakasvatus traditsioonilise elatusallikana nõuab teatud oskusi (sepatöö, möldrioskused, jahipidamine), mida rahvasuus kutsutakse *скӧт тӧгӧр тӧдӧм* 'karjaga seotud tarkused' (Kulömdini raj, Anõbi as – Anna Pimenova, s 1914 (1998)), *скӧт тӧдӧм* 'karjatarkused'. Et näidata, kuidas määravad neid oskusi traditsioonikandjad, toome intervjuudest mõne näite. Teadmine seisneb eriliste sõnade lausumises: *Колэ пе век шуны кутшемке кывъяс мӧс тӧгӧрыс* [Räägitakse, et on vaja lausuda ümber lehma käies mingeid sõnu] (Kulömdini raj, Anõbi as – Valentina Lobanova, s 1953 (1998)). Teises tekstis, mis on üles kirjutatud samalt informandilt, tõlgendatakse teadmist kui eakate nõuannet:

Скӧт видзигад унатор виччысьтӧмтор вермас лоны, и меным кажитче, неуна ке придерживайтчан тӧрысьяс сӧветас, кокныйдджык лове аслыд скӧт тӧгӧрыд бергавны.

[Loomapidamisel võib ette tulla palju ootamatusi ja mulle tundub, et kui vähegi järgida vanemate inimeste nõuandeid, on hõlpsam karjaga toime tulla] (Kulömdini raj, Anõbi as – Valentina Lobanova, s 1953 (1998)).

Kõige sagedamini peetakse karjaga seotud tarkuste all silmas kombetalituse sisaldavat kaitsemaagiat, esemeliste ohutiste olemasolu ja tõrjevormilisi loitsutekste:

Нинюм вöлі оз вöчöй, медым еретникыс оз пыр гидад?

Кодке сяма йöзыс карасны, а мяян сэтче сям из тырмыв, сяма йöзыс налэн тырмас, кодї молитваястэ быдтор тöдас

[Kas ei võetud midagi ette, et teadmamees ei pääseks lauta?

Oskajad tegid midagi, aga meil ei jätkunud selleks mõistust, kes oskasid palveid, oli oskusi] (ККАИ FK B0501-19).

Пöрысьясуд ёна скöттö видзлісны и меным тоже передайтэмась, и ме скöтн же ола. Зэв унатор висьтавлісны, кор ме ичöт на вöлі, и зэв унатор кывлі. Мнян ыджыд мамыс вöлі шуö, öти женщина мяян татöн вöлöма мöс тöдысь, сёр пос вомöныс стадаыс ставнас мянпладорысь вöлі мунö нелямын кымын мöс, и если кө пе ме öні көсья, шува пе кутшемке кыв, и став мöскыс пе татчи пласть усяс, мыйла пö мöс гöгöрыс нинюм оз тöдны, некутшем молитва пö мöскыслы абу лыддемаэсь. Ме пö öні пöрысь нин, да сійес ог нин вöч. И вот, значит, ми, öнїя йöз, молитваяссэ мöс гöгöрыс нинюм ог тöдöй, сы вöсна вермасны тöдысь да кужысь йöз мöстö весиг висьмöдны.

[Vanadel oli suur kari, mis mulle edasi anti, sellepärast ma nüüd elangi karjaga. Palju räägiti, kui ma veel väike olin, palju kuulsin. Minu vanaema rääkis, et siin oli üks naine, kes lehma tundis. Ja ükskord, kui üle silla läks lehmakari, ligi nelikümmend pead, ütles ta, et kui tahab, võib öelda mingi sõna, ja silmapilk viskavad kõik lehmad pikali, sest [pererahvas] ei tea lehmadest midagi, ei ole ühtki palvet lugenud. Kuid ma olen juba vana, ütles ta, ega hakka seda tegema. See tähendab, et meie, praegused inimesed, ei tea lehmaga seotud palvetest midagi ja sellepärast võivad teadjad ja oskajad inimesed saata lehmale isegi haiguse kallale] (Kulömdini raj, Anöbi as – Valentina Lobanova, s 1953 (1998)).

Teistel juhtudel määrab karjaga seotud teadmiste valdkonna oskus haigusi ära tunda ja ravida. Ka siin vastanduvad tavalised ja üleloomulikud teadmised. Esimesed, minimaalsed, on teada peaaegu igale loomi pidavale perenaisele ja peremehele, teist valdavad vaid erilise maagilise jõuga inimesed: *тöдысь* sõnasõnalt 'teadja', *еретьник* < vene k *еретик* (inimene, kellel on üleloomulikud oskused, kes võib neid kasutada nii inimeste hüvanguks kui ka kurjategemiseks), *көневал*⁸ < vene k *коновал* (kaasaegsetes jutustustes määratletakse neid kui sisserännanud loomaarste), *чиган* < vene k *цыган* (mustlasi kui sisserännanuid peeti üleloomulike teadmiste valdajaiks, kes võisid ennustada karja haiguse põhjusti).⁹

Käesoleva artikli raames leidsid käsitlust vaid mõned rahvaveterinaariaga seotud teemad. Viimase aja välitööde materjalid lubavad konstateerida, et rahva arvamused kariloomade haigustest ja nende põhjustest, ravimeetoditest ja ennetusest elavad edasi rööbiti teadusliku ja professionaalse veterinaariaga.

Tõlkinud Asta Niinemets

Kommentaariid

- ¹ Artikkel on valminud Venemaa Teaduste Akadeemia fundamentaaluuringute programmi “Rahvaste ja kultuuride kohanemine looduskeskkonna muutuste ning sotsiaalsete ja tehnoloogilise transformatsioonidega” alateema “Rahvameditsiin” raames.
- ² Rahvaveterinaaria arusaamad jahikoerte ravimisest jäävad käesoleva artikli teemaatikast väljapoole, kuuludes peamiselt jahipidamise sfääri.
- ³ Mõningaid andmeid õnnestus meil leida pedagoogilise kooli õpilaste 1930. aastatel kogutud materjalidest Komi Vabariigi Rahvusmuuseumis ja Komi Teaduskeskuse hoidlates säilitatavatest Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituudi töötajate dialektoloogiliste ja etnograafiliste ekspeditsioonide aruannetest. Kasutatakse ka Aleksei Sidorovi teost *Знахарство, колдовство и порча у народа коми* (Posimine, nõidumine ja kaetamine komidel) (Sidorov 1928) ning Vassili Nalimovi materjale, mis on hoiul Helsingis Soome-Ugri Seltsi arhiivis (Nalimov 1908).
- ⁴ Siin ja edaspidi on võimalusel eelistatud kohanemede komikeelseid variante ametlikult tunnustatud venekeelsetele (tõlk).
- ⁵ Kakkjaspunane sõrmkäpp (*Dactylorhiza incarnate L.*), juurte tömmist anti juua ka lastele torgete korral kõhus, poistele munandikoti põletiku korral (Ijina 2008: 136–137).
- ⁶ Isikunimedes on säilitatud nimede komi versioon ja lisatud selle vene vaste, mis on suure tõenäosusega ka inimese ametlik nimi (tõlk).
- ⁷ Rahvausundis liigitatakse palvete alla ka kõikvõimalikud posimis- ja loitsutekstid.
- ⁸ Komide traditsioonilist ettekujutust hobulausujatest käsitleb eraldi artikkel (Lobanova 2004).
- ⁹ Erinevalt slaavi traditsioonist komidel peaaegu puuduvad tekstid teadjakarjustest, mis on tingitud karja vabapidamisest. Mõned teated teadjakarjustest piirduvad komide ettekujutusega ringikäivatest hobulausujatest.

Informandid

Lobanova, Valentina Jegori t, sünd 1953. Komi Vabariik, Ust-Kulomi (Kulömdini) rajoon, Anõbi asula. Salvestatud 1998.

Možegova, Lidija Aleksandri t, sünd 1932. Komi Vabariik, Priluzski (Luzdori) rajoon, Nošuli kn, Grezdi küla. Salvestatud 24.06.2006.

Možegova, Pelageja Ivani t, sünd 1935 Lihhatšovskõi külas. Komi Vabariik, Priluzski (Luzdori) rajoon, Nošuli kn, Nošuli asula. Salvestatud 23.06.2006.

Možegova, Zoja Mihhaili t, sünd 1938 Lihhatšovskõi külas. Komi Vabariik, Priluzski (Luzdori) rajoon, Nošuli kn, Dan'grezdi küla. Üles kirjutatud 21.06.2006.

Pimenova, Anna Dmitri t, sünd 1914. Komi Vabariik, Ust-Kulomi (Kulömdini) rajoon, Anõbi asula. Salvestatud 1998.

Smoleva, Nina Ivani t, sünd 1926. Komi Vabariik, Priluzski (Luzdori) rajoon, Nošuli kn, Nošuli asula. Salvestatud 20.06.2006.

Šehhonina, V. P. Priluzski rajoon, Loima küla.

Vahnin, Aleksei Paveli p, sünd 1929. a Kos'völöki külas. Komi Vabariik, Priluzski (Luzdori) rajoon, Nošuli kn, Sidör-Tšoi küla. Salvestatud 20.06.2006.

Vahnina, Praskovja Pjotri t, sünd 1927. a Joldori külas. Komi Vabariik, Priluzski (Luzdori) rajoon, Nošuli kn, Nošuli asula. Salvestatud 25.06.2006.

Lühendid

KKAI FK = Venemaa Teaduste Akadeemia Uurali osakonna Komi Teaduskeskuse Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituudi folkloorikogu

KVRM FO = Komi Vabariigi Rahvusmuuseumi fondiosakond

VTM = autori välitööde materjalid

Kirjandus

Aleksejevski 2007 = Алексеевский, Михаил Д. Болезни животных и методы их лечения в народной культуре. Живая старина. 3, lk 37–40.

Цјина 2008 = Ильина, Ирина В. 2008. Традиционная медицинская культура народов Европейского Северо-Востока: Конец XIX – начало XX веков. Сыктывкар.

Lobanova 2004 = Лобанова, Людмила С. 2004. Образ коновала в традиционной культуре коми. Материалы докладов XV Коми республиканской молодежной научной конференции I. Сыктывкар, lk 276–278.

Nalimov 1908 = Налимов, Василий П. Материалы по этнографии зырян и пермяков. Архив Финно-угорского Общества. CD I. 1, 38 (Где ты живешь). Helsingi: Suomalais-Ugrilaisen Seuran arkisto. ..

Plessovski 1983 = Плесовский Федор В. (koost). Коми шусыцъяс да кывйцъяс = Коми пословицы и поговорки. 2. väljaanne. Сыктывкар: Коми книжное издательство.

Sidorov 1928 = Сидоров, Алексей С. 1997. Знахарство, колдовство и порча у народа коми: Материалы по психологии колдовства. Миф, религия, культура. Teine tr.

Санкт-Петербург: Алетейя. (Esmatrükk: Ленинград: Изд. Центросовнацмена Наркомпроса 1928.)

Žuravlјov 1978 = Журавлев, Анатолий Ф. Охранительные обряды, связанные с падежом скота, и их географическое распространение. Шептунов, Игорь М. (toim). Славянский и балканский фольклор: Генезис. Архаика. Традиции. Москва: Наука, lk 71–94.

Žuravlјov 1994 = Журавлѐв, Анатолий Ф. Домашний скот в поверьях и магии восточных славян: Этнографические и этнолингвистические очерки. Москва: Индрик.

Žuravlјov 1995a = Журавлев, Анатолий Ф. Болезни скота. Толстой, Никита И. (toim). Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в пяти томах 1. Москва: Международные отношения, lk 222–225.

Žuravlјov 1995b = Журавлев, Анатолий Ф. Ветеринария народная. Толстой, Никита И. (toim). Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в пяти томах 1. Москва: Международные отношения lk 361–363.

Uotila, Toivo Emil (koost) & Kokkonen, Paula (toim) 2006 = Syrjänische Texte V: Komi-Syrjänisch: Ober-VySyrjänische Texte V: Komi-Syrjänisch: Ober-Vyegda-Dialekt: M[ihail] egda-Dialekt: M[ihail]. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 252. Helsinki: Finnisch-ugrische Gesellschaft, 2006.

Summary

Folk Veterinary Medicine in Komi Folklore

Lyudmila Lobanova

Key words: animal husbandry, fertility magic, folk veterinary medicine, komi, oral lore, protective magic

In the Komi Republic, folk beliefs connected with veterinary medicine have become a subject of research only in the past ten years. The area of folk veterinary medicine includes preconceptions about the diseases of cattle and domestic animals, the ways of treating the diseases, and the preventive magico-ritual practices which were associated with specific folk calendar holidays or were established in traditions connected with stockbreeding (such as the rituals performed during buying or selling cattle, driving the herd to the pasture, or in occasional situations (mating, birthing, etc.)).

The reciprocal influence of the various aspects of Komi breeding rituals was conditioned by the socio-regulatory function. The ritual practices mostly regulate social relationships in the household (home), because the welfare of a household was determined by the size and the health of the herd. The latter aspect is particularly evident in the rituals observed while buying or selling cattle. A successful acquisition of the animal and its adaptation in a new home needs making practical arrangements. It

also has to do with the magical sphere of the household and, thus, establishing friendly relations between the new animal and the guarding spirit of the family and the household.

Recent fieldwork materials allow us to conclude that popular views on cattle diseases and their causes, methods of treatment and prevention continue to exist alongside official veterinary medicine.